

АКАДЕМИК Е.А.БӨКЕТОВ ЖӘНЕ ОТАН ТАРИХЫ

Бейсенбекова Н.А., «Тұлғатану» ғылыми-зерттеу
орталығының директоры т.ғ.к., доцент
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Академик, ғалым, жазушы, аудармашы, сыншы, университеттің бірінші ректоры Е.А.Бөкетов ХХ ғасырдың 40-80 жылдары белсенді қызмет атқарды. Ол жылдар Қазақстан тарихындағы күрделі кезеңдердің бірі болып саналады. Екінші дүние жүзілік соғыс аяқталған соң, жоғарғы оқу орындарында оқыған қазақ жастарының әлеуметтік-экономикалық, тұрымыс жағдайы өте ауыр болғандығын ол өз еңбектерінде жазды. Әсіресе, «Досыма алты хат» [1] деген еңбегінде ғалым, өзінің Алматыға оқуға барар алдында ауыл ақсақалынан бата алған кезіндегі, абыз атаның «біздің руда атақты Алыпқаш батыр болды, сен соның ұрпағысың, батыр болмасаңда өзінді ешкімге жәбірлетпе, намысыңды қорлатпа» деп бата бергенін айтады.

Алыпқаш батыр Евней Арыстанұлының бабасы. XVIII ғасырдың ортасында өмір сүрген, қазақ-қалмақ соғыстарының кезінде Абылай ханның қазақ жерін қорғау үшін күш біріктірген уақытында тарих сахнасында болған тарихи тұлға. Арғы атасының ерліктері жайлы аңыз әңгімелерді естіп өсуі Евней Арыстанұлының қоғамдық ғылымдарды жақсы көруіне ықпал етті.

Қазақ халқының тарихындағы негізгі шаруашылық қой малын өсіру болғандығы оның «Грани творчества» [2] атты еңбегінде жан-жақты бейнеленген. Қазақ халқының қойды бағып, өсіруде табыстарға жетуінің сырларын да жан-жақты жазады. Өзінің жанұясындағы бауырларының мал бағудағы тәжірибелерін, жетістіктерін баяндайды. Малшылар өмірінің қиын-қыстау кезеңі, олардың көшіп-қону барысындағы өмірі жақсы бейнеленген. Сондай өмірдің бір мысалы, И.Қарақұловтың жанұясындағы 14-ші бала болып, көш барысында түйе қомында туған Ишанбай туралы еңбегінде, қазақ халқының көшпелі өмір салты жайлы қызықты тарихи материалдарды жазған.

Ишанбай Қарақұлов 1909 жылы дүниеге келген. Балаға есім берудің салт-дәстүрге, дүние танымға байланысты болатындығын білген Евней Арыстанұлы, қазақтың дәстүрлі әдет-ғұрыптарын түсіндіре жазып, баланың есімін Ишанбай болсын деп аталуының мәнін түсіндіреді. Сол баланың болашақ атақты ғалым, екі ғылым академиясының (ҚазақССР және Қарақалпақ АССР) корреспондент мүшесі және СССР медицина ғылымының мүшесі, екі республиканың (ҚазақССР және Қарақалпақ АССР) ғылымына еңбек сіңірген қызметкері, медицина ғылымының докторы, профессор және мемлекеттік, қоғамдық қызметкер, КСРО және ҚазақССР жоғарғы кеңесінің депутаты, Совет-Үнді достастығы қоғамының министрі болатындығын көшпелі қазақтың түсіне де кірмеген еді деп жазады. Осы еңбегінде 1909 жылы қазақ даласына саяхат жасаған шетелдік Р.Карутцтің қазақ қоғамындағы көшпелі өмір салты, бақташылардың ауыр экономикалық жағдайын жаза келе, қазақ қоғамы тек көшіп-қону арқылы малын сақтап қалады, жыл бойы көшу барысында балалары туып, өсіп жатады. Қазақтар өмірінде мал басты роль атқарады, тіпті олардың бір-бірімен амандасуы «Мал, жан аман ба?» деген сөзден басталады. Олардың тұрмысы өте нашар деген ой-пікірін айта отырып, бұны жазған адам өзінің көшпелі халықтан жоғарғы тұрғандығын білдерген, қазақ халқының болашағына сенімсіздік танытқан деп жазады. Қазақты жаман деп, менсінбей қарап, олардың рухани, адамгершілік қасиеттерін көргісі де келмейді дейді: «Дұшпан аяққа қарайды, дос басқа қарайды» деген мақалдың мәнін аша келе, Р. Крутц сияқты европалықтар менің ата-атамның қарапайым тігілген аяқ киіміне қарап олар туралы ой қорытуы жиі кездесетін оқиға еді. Алайда, дейді Евней Арыстанұлы, менің халқымның жан-дүниесін ұғатын, болашағының жарқын болатынына сенген адамдар да болды. Олар менің халқымның бетіне тура қарап, одан адамгершіліктің, тектіліктің, табиғи дарындылығын тани білді. Солардың бірі ХІХ ғасырда қазақ даласына келген саяси қуғындалған поляк революционері А. Янушкевич еді. Ол менің ата-бабаларым туралы былай деп жазды: «И все это ведь, думал я, слышу я своими ушами в степи, среди народа, который мир считает диким, варварским! Несколько дней тому назад я был свидетелем столкновения между двумя враждующими партиями и с удивлением рукоплескал ораторам, которые никогда и не слышали о Демосфене и Цицироне; а сегодня передо мной выступают поэты не умеющие ни читать, ни писать, однако поражающие меня своими талантами, ибо песни их так много говорят моей душе и сердцу. И это дикие варвары? И И это народ, вовек предназначено быть только никчемными пастухами лишенными всякого иного будущего. О, нет! Воистину! Народ, который одарен творцом такими способностями, не может остаться чуждым цивилизации: дух ее проникнет когда-нибудь в киргизские пустыни, раздует здесь искорки света и придет время, когда кочующий сегодня номад

займет почетное место среди народов, которые нинче смотрят на него сверху вниз, как высшие касты Индостана на несчастных пориев» [3] 1846 ж. жазылған күнделіктегі жазбаларынан үзінді келтіре отырып талдады. Сонымен қатар орыс халқының алдыңғы қатарлы ойшылдары менің ата-бабаларымның ақылын, қабілетін бағалап оларға қараңғылықтан шығуға көмектесті деп жазады. Қазақ халқының тарихында ұлы жазушы демократ Федор Михайлович Достоевскийдің орнын көрсетіп, оның 1854 жылы 19 жасар Шоқан Уәлихановпен кездескенін жазған. Әсіресе Шоқанның Семейдегі досына жазған хатынан: «Я не мастер писать о чувствах и расположении, но думаю, что это ни к чему. Вы, конечно, знаете, как я к Вам привязан и как я Вас люблю... Омск так противен со своими сплетнями и вечными интригами, что я не на шутку думаю его оставить. Как вы думаете об этом? Посоветуйте, Федор Михайлович, как это устроить лучше» үзінді келтіріп, оған Ф.М.Достоевскийдің керемет жауабын талдайды. Евней Арыстанұлы: «бұл хатты толғаныссыз талқылап оқу мүмкін емес. Орыстың ұлы жазушысы жас Шоқанға деген достық көңілін білдіріп қана қоймайды, осы хатта менің халқым мен орыс халқының арасындағы ұлы достықтың болатындығында көрсеткен». Содан кейін, Евней Арыстанұлы Ф.М.Достоевский хатының шындығында пайғамбарлық сөздері бар жолдарынан үзінді келтірген: «... Не великая ли цель, не святое ли дело быть чуть ли не первым из своих, который растолковал России, что такое Степь, ее значение и ваш народ относительно России, и в то же время служить своей Родине, просвещенным ходатаем за нее у русских. Вспомните, что вы первый киргиз, образованный по-еврейски вполне. Судьба же вас сделала вдобавок превосходнейшим человеком... вы первый из вашего племени, достигший образования европейского. Уже один этот случай поразителен, и сознание о нем невольно налагает на вас и обязаности». [4] Хаттағы Ф.М.Достоевскийдің ағартушылық арманы мен ғажайып ой пікірлерін ұлтымыздың тарихында Шоқан Уәлихановтың ағартушы демократ ретінде атқарған істері, дәлел болды. Оның рухани мұрасын Абай жалғастырып, қазақ халқын білімге, өнер, кәсіп үйренуге шақырды. Абай заманын суреттеп жазу арқылы XIX ғ. II жартысындағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік жіктелу, оқу-ағарту мәселерінің қазақ үшін маңызды болғанын көрсетеді. Абай өз өлеңдерінде руластары оны түсінбейді деп өкінген, алайда Е.А.Бөкетов Абайдың идеясы, оқу білімге шақырған жырлары одан кейінгі жас ұрпаққа рухани азық болды деп ой қорытады. Абайдың үндеуі, үгіт насихаты тек Қазан төңкерісінен кейін ғана іске аса бастады деп жазады автор. Сонымен қатар Е.А.Бөкетовтың еңбегінде Қазақстандағы кеңес үкіметі орнағаннан кейін, қазақ жастарының оқып, білім алуға жол ашылғандығы жазылады.

Бірақта қазақ жастарының оқуы азамат соғысынан қираған шаруашылықты қалпына келтіру, аштық жылдарындағы зобалаң кезіне тап келді. Сондықтан қазақ халқының кәсібі ғалымдары кештеу қалыптасты. Соған қарамастан, бірінші ғалым - академиктер Қаныш Имантайұлы Сатпаев, Мұхтар Омарханұлы Әуезов болды. Олардың бәрі ауыл шаруашылығын ұжымдастырудың алғашқы бесжылдықтар жылдарында Москва, Ленинград, Томск, Ташкентке барып, орыс тілін нашар білсе де аш, жалаңаш жүріп-ақ оқып-білім алуға ұмытылды. Осы жолдарды жаза отырып Е.А.Бөкетов Кеңес үкіметінің алғашқы жылдары Қазақстанда ешқандай жоғарғы оқу орнының болмағандығын көрсетеді. Сондай жағдайда шетте жүріп білім алған қазақ жастары елге оралып, техникумдар мен жұмысшы факультеттерін, содан соң институттар ұйымдастырған кезенді суреттеп жазды.

Академик Е.А.Бөкетовтің еңбектерінде XX ғ. 30-40 жылдарында Қазақстанға келген орыс ғалымдары Г.А.Тихонов, В.Г.Фесенков, Н.Г.Кассин, М.П. Русаков, М.И.Усанович туралы жазған. Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы Н.Д.Ондасынов Ұлы Отан соғысы жылдарында КСРО Ғылым Академиясының Президенті академик В.Л.Комаровпен болған сұхбатында Алматыда болашақ ғылыми орталық құру жайлы, Қаныш Имантайұлы Сәтбаев туралы айтқандарын Е.А.Бөкетовке айтып береді. Содан кейін Евней Арыстанұлы сол кездегі үкіметтің ғылымға деген қамқорлығы жайлы айта келе, Қазақстандағы Ғылым академиясының, ғылыми институттардан құрылуы жайлы жазды. Оның еңбектерінен XX ғасырдың 30-70 жылдардағы Қазақстандағы ғылым мен білім және мәдениеттің қалыптасуы даму тарихы туралы мол ақпарат алуға болады.

Ғылымды дамыту үшін мемлекет қамқорлығын керектігін үнемі айта жүріп, XX ғасырдың 50 – 70 жылдарындағы Қазақстандағы тау – кен өндірісі саласында мемлекет саясатын нақты мысалдар негізінде талдап жазып қалдырды. Оның пікірінше, біздің елімізде қос құндылық – халық пен мемлекеттің жарасымды үйлесімділікпен ілгерлеуіне қажетті алғышарттары көп. Солардың бірі - ұйымдастыра басқару. Қазақстан Республикасында мемлекет тарапынан ғылымды, білімді басқарудағы жетістіктердің бірі геология саласын жетілдіру болды. Өзі химия – металлургия институтын басқара жүріп, республикада және республикадан тыс жерлерде де өткен ғылыми теориялық конференцияларға қатысып, химия ғылымы саласы бойынша ғылыми мамандардың қалыптасуына көп көңіл бөлді. Химия ғылымы саласына арналған докторлық, кандидаттық

диссертацияларға ғылыми жетекші болды. Сонымен қатар ол өз еңбектерінде Қазақстандағы жоғарғы оқу орындарының бірі Қарағанды Мемлекеттік университетінің құрылуы, өсіп даму тарихында жан-жақты баяндаған. Ұлттық тарихымызда бүгінде ғана көңіл бөліп, тарихи тұлғалар жайлы жекелеген зерттеулер жазыла бастады. Бұл мәселені де академик Е.А.Бөкетов өткен ғасырдың 60 – 70 жылдарында жаза бастаған. Оның Қ.И.Сәтбаев туралы алғашқы очеркі «Промелькнувший метеор в Млечном Пути» деген атпен 1969 жылы «Орталық Қазақстан» газетінде жарияланды. Бұл еңбекте ол Қаныш Сәтбаев өз елінің аспанында жарқыраған үлкен жұлдызға айналып, бүгін бізге жарқырап жарығын төгуде деп жазды. [5]

Отандық тарих ғылымында ұлт зиялылары туралы жазылған зерттеулердің жоқтығын түсіне білген де Евней Арыстанұлы Бөкетов еді. Оның ұлттық тарихымыздағы жарық жұлдыздардың бірі академик Әлкей Хақанұлы Марғұлан екенін түсінген адам. Оны Әлкей Хақанұлы Марғұланның Евней Арыстанұлына жазған хаттарынан көруге болады. Сол хаттарда Ә.Х. Марғұлан Е.А.Бөкетовке Қ.Сәтбаев туралы кітап жазу үшін көп ақыл кеңес береді. [6] Хаттардың мазмұнынан екі академик арасындағы достықты, сыйластықты көруге болады. Ұлттық тарихтың білгірі, энциклопедиялық білімнің қазынасы Әлкей Хақанұлы Марғұлан мен Евней Арыстанұлының достығы бүгінгі жас ұрпаққа зор үлгі, мақтаныш болады.

Қ.И.Сәтбаев туралы очеркінде автор Қазақстандағы ғылым академиясында үлкен ғылыми жұмыстардан басқа Қаныштың өскен ортасы, балалық шағы, ауыл тұрмысы, оның мұсылманша хат танып, қазақ – орыс шорман мектебінде оқығаны туралы жазғандары тұнып тұрған Отандық тарихтың бір бөлігі.

Академик Е.А.Бөкетовтың еңбектерінен ұлттық мәдениеттің, ғылымның қалыптасуы мен дамуында ресей ғалымдарымен ынтымақтастық жайлы көп деректер кездеседі. Ресейдің атакты ғалымдары жайлы жаза отырып, тарихтағы зиялы қауымның орны мен ролі, олардың достығы деген проблеманы көтереді. Сонымен қатар, кеңестік дәуірде қазақ тілінің шектеу көргендігін ашық жаза алмаған академик «Толковый словарь казахского языка» атты еңбекті талдай келе «біз бала кезден ақын – жыраулардың өлеңдерін естіп өстік. Абай, Жамбыл, Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин, Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов сөйлеген әдеби қазақ тілін техника ғылымында, химия, физика саласында сөйлететін инженер, агроном, ботаниктер заманы келер» дейді. Мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеру керек екендігін ол сол заманда түсінген. Міне оның ұлылығы осыдан да көрінеді. Оның ой-арманы бүгінде тәуелсіз ел болғанда ғана іске асты. Е.А.Бөкетов жаңа оқу жылы басталған кезде, оқуға түскен жастардың алдында дәріс оқитын. Сондай дәрістердің бірінде студент жастарға кімнен үлгі – өнеге алу керектігін, ұқсауға лайық кімдер бар екенін айтады. Олар: Құнанбай мен Абай, Шохан Уалиханов пен Қаныш Сәтбаев, Ломаносов пен Пушкин, Мұхтар Әуезов, Шахмардан Есенов, Ш.Шокин т.б. есімдерін атайды. Ол осы тарихи есімдердің әрқайсысының өмір жолдарын, қалдырған рухани шығармалары және адами қасиеттері жайлы жазып қалдырды. Тарихтағы тарихи тұлғалардың қадір - қасиетін терең түсіне білген адамдардың бірегейі академик Е.А.Бөкетов дейміз.

Қорыта айтсақ, академик Е.А.Бөкетов тарихтың тағылымы мен сабақтарын танудың шебері болған. Ол бастаған химия ғылымындағы көмірден мұнай алу идеясының бүгінде Қазақстан Республикасының инновациялық даму бағдарламасымен үндес болуыда оның нағыз ғалым болғандығының дәлелі. Ұлы даланың, ұлы перзнеті академик Евней Арыстанұлы Бөкетов, Күлтегін жазуында айтылғандай, «күндіз отырмастан, түнде ұйықтамастан Қарағанды Мемлекеттік университетінің іргетасын қалады, халқына қызмет етті. Ол еліне, ғылымға, білімге аянбай еңбек еткен алаштың азаматы. Республикадағы екінші университеттің бірінші Ректоры болып, уақыт үдесінен шықты. Оны бүкіл Қазақстан халқы мойындады.

Е.А.Бөкетов негізін салған Қарағанды Мемлекеттік университетінің бүгінгі басшылары ұрпақтар сабақтастығын жалғастырып, академик Е.А.Бөкетовтың ғылыми, педагогикалық, адами жолын ұстанып, университетті дүниежүзілік ғылыми қауымдастыққа танытуда. Сол арқылы Қарағанды Мемлекеттік университеті бүгінгі жастарға ғылым, оқу, тәрбие беру жайлы тәуелсіз Отанымыздың ұлттық тарихында өз орнын алуда.

Әдебиеттер:

1. Бөкетов. Е.А. «Шесть писем другу». – Алматы: 1989. – 288 б.
2. Бөкетов. Е.А. «Грани творчества» [Очерки]. – Алматы: 1977. – 124 б.
3. Янушкевич. А.М. «Дневники и письма из путешествий по киргизским степям». – Алматы: 1966. – 125 б.
4. Бөкетов. Е.А. «Грани творчества» [Очерки]. – Алматы: 1977. – 124 б.

5. Орталық Қазақстан газеті. «Аққан жұлдыздан, құс жолына дейін». 1969. 3 сәуір.
6. Сәрсеке М. «Евней Букетов. ЖЗЛ». – Мәскеу: 2007. – 605 б.

ВОСПОМИНАНИЯ ОБ УЧИТЕЛЕ

Романов Г.А., д.т.н., профессор
(студент КазГМИ - группа МЦ -52)

Я приехал в Алма-Ату из Чимкента летом 1952г. поступать в Казахский горно-металлургический институт на металлургический факультет. Сейчас, по истечении времени, я с радостью вспоминаю плеяду великих и талантливых ученых, которые бескорыстно и честно вкладывали свой труд и педагогический талант в формирование будущих инженеров и научных сотрудников. Это Виктор Дмитриевич Пономарев, Адриан Лукьянович Цефт, Константин Васильевич Сушков, Борис Николаевич Лебедев, Халлетдин Назирович Нурмагамбетов и многие другие выдающиеся личности. И мне приятно констатировать, что в числе первых ученых был и Евней Арстанович Букетов.

Молодой, улыбающийся, высокого роста с широкими плечами, он размеренно шагал по кафедре и читал нам курс «Металлургия редких металлов».

Мы, студенты слушали его лекции с большим интересом и вниманием, не переговариваясь между собой. Все были сосредоточены на одном – успеть законспектировать лекцию. Евней Арстановичем был великолепным лектором, он прекрасно держал аудиторию во время лекции, часто на минуту отвлекал нас на какую-нибудь забавную историю. У Евнея Арстановича был талант не просто читать лекции, а способность притягивать к себе студентов. Он обладал энциклопедическими знаниями, обаянием, завораживающим взглядом, улыбкой, какими-то внутренними силами.

У нас был разношерстный по возрасту состав студентов. Были среди нас демобилизованные, близкие к Евнею Арстановичу по возрасту студенты, были и городские и из сельской местности, молоденькие еще безусые студенты. Он прекрасно видел, что в основной массе мы были одеты во фланелевые шаровары и куртки, а на ногах были парусиновые туфли. Но он ободрял нас, часто повторяя, что мы уже намного стали лучше жить, что страшные годы войны и послевоенный период позади и нам придется строить новую жизнь. Вроде бы простые слова, но как они поднимали наше настроение, и мы воспринимали духом.

Иногда Евней Арстанович говорил студентам несколько слов на родном языке. Ребята нам переводили, что он очень гордится видеть среди студентов людей коренной национальности. Часто ободряюще говорил им на родном языке. Великолепно поставленная неторопливая речь, отличная дикция, глубокие знания металлургии, мировой, советской и казахской литературы, искусства, истории государств, его общение со студентами – все это снискало ему искренние отношения студентов.

Евней Арстанович был близким для студентов, находил для всех и каждого в отдельности теплые и добрые слова. Его любили, уважали, он был всегда доступен, без тени высокомерия, гордыни и амбиций.

В своих лекциях Евней Арстанович акцентировал нас на важнейшие характерные свойства металлов, и возможности использовать эти свойства на практике, что заставляла нас, студентов, мыслить и анализировать.

В этой связи мне вспоминается случай, который произошел со мной на экзамене по металлургии редких металлов. Как всегда, утром мы пришли на экзамен. Зашли четыре студента, взяли экзаменационные билеты. Я еще не успел прочитать вопросы, а Евней Арстанович уже говорит: «Романов, иди отвечать». «Но я еще.....!!!» «Иди, бал накину!». Я, конечно, пошел, подошел к столу, сел и только хотел что-то сказать, как в аудиторию зашел Виктор Дмитриевич Пономарев. Между собой мы его звали ВД. Виктор Дмитриевич подошел к сейфу и стал доставать какие-то бумаги. Евней Арстанович подошел к ВД, и они начали о чем-то тихо говорить. Я, хотя и был в трех шагах от них, но не слышал ничего, да и не слушал, о чем они говорили. Мне, главное, нужно было побыстрее сбежать от стола. Я стал опасаться, что такое светило как ВД сядет рядом с Букетовым, и они совместно будут экзаменовывать меня.

Сейчас уже мне кажется, что мой страх был наивным. Ведь Виктор Дмитриевич столь занятой человек и не собирался садиться за стол. Но страх есть страх. Я не выпрямляясь, так в позе как-бы